

Boekzaal der geleerde wereld

Inge Bertels, Jan Hein Furnée, Tom Sintobin, Hans Vandevoorde, Rob van de Schoor (red.), *Tussen beleving en verbeelding. De stad in de negentiende-eeuwse literatuur*. Leuven: Universitaire pers, 2013. 320 p. ISBN 978-9058-679-697. € 49,50.

Om het historisch onderzoek naar de negentiende-eeuwse stedelijke ruimte te verdiepen en te verbreden, heeft de vijfkoppige redactie van *Tussen beleving en verbeelding* gezocht naar de betekenisvolle rol die literaire bronnen kunnen vervullen in de geschiedschrijving. Met name de geschiedenis van het alledaagse stadsleven, waarvan de perceptie en de werkelijkheid in andere bronnen vaak moeilijk te achterhalen is, zou kunnen profiteren van een aanvulling met literaire bronnen. En omgekeerd kan ook bij de bestudering van literatuur geprofiteerd worden van een bredere historische achtergrond.

In de bundel presenteren onderzoekers met verschillende achtergronden, veelal een historische of literatuurwetenschappelijke, hun onderzoek naar de representatie van steden in de negentiende-eeuwse fictie in Nederland en België. De dertien bijdragen zijn gegroepeerd rondom drie thema's: spektakel en vertier, groene idylle en stedelijk inferno en ten slotte 'vreemd en vertrouwd', waarmee in dit geval de spanningen tussen traditie en moderniteit worden bedoeld.

Dat de beoogde wisselwerking tussen literatuur en geschiedenis in de praktijk echter lastig te bewerkstelligen is, blijkt uit de wisselende resultaten. In ruim de helft van de artikelen komt de verwevenheid tussen stedelijke geschiedenis en literatuur nauwelijks uit de verf: de onderzoekers beschrijven dan vooral literaire uitingen, waarbij slechts zeer beperkt de historische context wordt gebruikt om de behandelde fictie beter te analyseren. In andere bijdragen is juist een zeer uitgebreid historisch verhaal te lezen, maar worden de literaire bronnen slechts gebruikt als illustratie of verwijzing en nauwelijks als verdieping.

Er staan evenwel ook bijdragen in de bundel die het doel van de redacteurs recht doet. Het lukt Anna Geurts om, met behulp van geschriften van reizigers, een analyse te geven van de heersende huiselijkheidsidealen in de negentiende eeuw. Ook Adelheid Ceulemans weet, in haar behandeling van de poëzie van Theodoor van Ryswyck, een literair onderzoek te overstijgen door het op zinnige wijze in een historische context te plaatsen. Jens van Maele kadert zijn bijdrage over natuur in de romans van Lode Baekelmans uitstekend in, daarbij handig gebruikmakend van relevant historisch onderzoek. En ook Andreas Stynen weet op voorbeeldige wijze een evenwicht te vinden tussen literatuur en geschiedenis, en integreert zelfs schilderkunst in zijn goedlopende analyse over campagnes voor meer natuur in de stad. Ten slotte boeit ook het zeer leesbare artikel van Leen Dresen, dat weliswaar het werk van één persoon, de journaliste Geertruida Carelsen (pseudoniem van Amy de Leeuw), behandelt, maar dat, dankzij schrijfstijl en goed gebruik van de literaire bronnen, de stadsgeschiedenis op opmerkelijke wijze doet leven.

Het belangrijke thema van de bundel rechtvaardigt een krachtige inleiding en conclusie. Beiden ontbreken echter: de inleiding is kort en onevenwichtig en een conclusie mist geheel. Het afsluitende artikel van Mary Kemperink hint wel naar een conclusie, gezien de ondertitel 'Literatuur als bron voor stadsgeschiedenis', en begint veelbelovend met het – terecht – in twijfel trekken van de waarheidsgetrouwheid van romans. Opvallend genoeg worden, in het interessante en gelaagde verhaal over de literaire representatie van de leefwijzen van verschillende klassen en standen, literaire bronnen vervolgens zonder haperen voor waar aangenomen.

Tussen beleving en verbeelding is een deels geslaagde aanzet om literatuur meer te betrekken in historisch onderzoek, met name in het onderzoek naar de stedelijke ruimte in de negentiende eeuw. Dankzij een aantal intrigerende casestudies laat de bundel zien hoe vruchtbaar het onderwerp kan uitpakken en toont aan dat een nauwe, interdisciplinaire samenwerking van historici en literatuurwetenschappers een waarachtige beleving van de verbeelding mogelijk zou maken.

Jaap Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen, 1848-1914*. Hilversum: Verloren, 2012. 358 p. plus CD-rom. ISBN 978-90-8704-295-0. € 39.

Juni 2014 werd het 200-jarige bestaan van de Hoge Raad van Adel gevierd. ‘Van adel zijn, mag weer’, kan men lezen in krantenartikelen. De tradities, levensstijl en lange geschiedenis van adellijke families staan volop in de belangstelling. Dit blijkt ook uit het proefschrift van historicus Jaap Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen, 1848-1914*, waarin hij onderzoekt in hoeverre de adel, die bij de grondwetsherziening van 1848 zijn politieke privileges kwijtraakte, zich wist te handhaven als ‘een invloedrijke kracht in het politieke, sociaaleconomische en culturele leven’ (p. 277). Promotor was historicus antropoloog prof. dr. Yme Kuiper, hoogleraar Godsdienstwetenschappen (tot 1 juli 2014) en bijzonder hoogleraar Historische Buitenplaatsen en Landgoederen aan Rijksuniversiteit Groningen. Wie het werk van Kuiper kent, ziet dat in het proefschrift van Moes heel duidelijk terug, zoals het gebruik van de theoretische inzichten van sociologen Max Weber, Pierre Bourdieu en Erving Goffman. Moes combineert echter op geheel eigen wijze de sociologische elite studie met prosopografisch onderzoek aan de hand van een sociaal-economische analyse van een enorme hoeveelheid kwantitatief materiaal, zoals de lijsten van hoogstaangeslagenen (hoogste belastingbetalers), de lijsten van ministers en parlementsleden en een steekproef van successiememories (erfenisaangiften) in Zuid-Holland. Gegevens die op de bijgeleverde cd-rom verzameld zijn en voor andere onderzoekers een schat aan informatie leveren.

Na een lange inleiding biedt *Onder aristocraten* drie – redelijk op zich zelf staande – hoofdstukken, respectievelijk 2. ‘Het lange afscheid’, 3. ‘Bestendigende welstand’ en 4. ‘Standvastig als exclusieve sociale elite’. De aristocraten bestaan, aldus Moes, uit vier subgroepen, namelijk adel, oud patriciaat (nieuws voor 1848 aanzienlijk en geparenteerd aan de adel), het zogenaamde ‘zelfbenoemde’ of nieuwe patriciaat, dat merendeels bestond uit de ondernemers en industriëlen van de tweede helft van de negentiende eeuw, en ten slotte de hogere burgerij. Deze indeling wordt door het gehele boek gebruikt bij de analyses van, bijvoorbeeld, vermogen, politieke macht, sociaal aanzien, grootgrondbezit en huwelijksstrategieën. Het tweede hoofdstuk onderzoekt hoeveel en welke Nederlandse aristocraten vertegenwoordigd waren op het Binnenhof, als minister of parlements lid. Door deze namen te vergelijken met de namen van de hoogste belastingbetalers komt Moes aan circa 800 individuen uit nog geen 300 families uit het hele land. Diverse families, zoals Van Nispen, Schimmelpenninck en De Beaufort, waren tussen 1848 en 1914 met meer dan een telg vertegenwoordigd op het Binnenhof. Het overgrote deel van deze individuen bleek met name woonachtig in Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland. Hiermee stipt de auteur een geografische analyse aan, die echter veel verder uitgewerkt kan worden. Op andere vlakken, zoals de economische ontwikkeling van adellijke landgoederen, zien we hetzelfde. Een interessant thema wordt aangestipt, maar niet altijd uitgewerkt. Met zo veel verzamelde informatie zou dat ook niet haalbaar zijn voor de auteur, maar het biedt wel nieuwe aanknopingspunten voor onderzoekers van andere disciplines.

In het derde hoofdstuk richt Moes zich op een steekproef van 400 zogeheten Memories van Successie uit het Rijksarchief van Zuid-Holland. Daarmee lijkt het hoofdstuk enigszins op zichzelf te staan omdat de landelijke focus uit hoofdstuk 1 hiermee verdwijnt. De Zuid-Hollandse successiememories, alsmede de lijsten van hoogstaangeslagenen, laten wel overduidelijk zien dat de adel disproportioneel vertegenwoordigd was in de politieke elite (qua aantal en duur), maar tevens veel rijker was en meer land bezat. Echter, de opkomst van nieuwe rijken, uit bijvoorbeeld het bankwezen of de industrie, gedurende de negentiende eeuw doet Moes de vraag stellen: hoe probeerde de aristocratie als exclusieve sociale elite ‘oben zu bleiben’? Het hoofdstuk over de standvastigheid van de aristocratie gaat over zaken als levensstijl, materiële cultuur van grondbezit en landhuis, huwelijksstrategieën en clanvorming. Op basis van de lijsten van hoogstaangeslagenen concludeert Moes dat ‘buitens en landgoederen in de negentiende eeuw numeriek toch eerder tot de aristocratische kenmerken moet worden gerekend’ (p. 234). Hij houdt er echter

geen rekening mee dat de hang naar buiten zich wel zeker manifesteerde bij de nieuwe rijken, maar dat deze nieuwe elite minder waarde hechtte aan grootgrondbezit. Dit was, zo blijkt overduidelijk uit het proefschrift, wel een belangrijke wijze voor de gevestigde elite om zich te profileren als adellijk, aristocratisch.

Moes geeft aan een kwantitatieve aanpak te combineren met een kwalitatieve onderzoeksmethode. Daarin lijkt hij niet overal geslaagd te zijn, omdat de focus toch sterk ligt op percentage analyses (hoeveel % van de Nederlandse notabelen was vertegenwoordigd in de Ministerraad, hoeveel % van hoogstaangeslagenen waren van adel?). Helaas blijft Moes zelf in zijn boek vaak steken op dergelijke kwantitatieve inventarisaties en calculaties, zonder echt diepgaande analyses van al deze gegevens uit te voeren. Daardoor blijft de studie vaak te cijfermatig en zou je als lezer wensen dat meer persoonlijke bronnen als egodocumenten waren geraadpleegd. Want, hoe nuttig de kwantitatieve bronnen ook zijn, ze kunnen niet vertellen *waarom* een specifiek individu of een familie bepaalde keuzes heeft gemaakt. Uit de analyses van de hoogstaangeslagenen en de Memories van Successie blijkt dat veel adellijke families er in slaagden ‘oben zu bleiben’, aldus Moes. Maar waarom wilden ze ‘oben bleiben’? Regionale studies zouden hier verder vervolg aan kunnen geven.

Moes heeft bewonderenswaardig veel informatie verzameld en hieruit op systematische wijze zeer belangrijke processen en patronen gedistilleerd. Hiermee heeft hij aangetoond dat de veronderstelling dat aristocratische families gedurende de negentiende eeuw opgingen in de burgerlijke elite onterecht is. *Onder aristocraten* heeft een genuanceerd beeld opgeroepen van de macht, de status, levensstijl en het aanzien van de notabelenelite in een periode van grote veranderingen en vormt daarmee een belangrijke stap in Nederlandse elitegeschiedenis. Het is voorts te hopen dat menig onderzoeker geïnspireerd is geraakt op lokaal of regionaal niveau dit type onderzoek verder te nemen.

Elyze Storms-Smeets

Nelleke Teughels, *‘Mag het iets meer zijn?’ Kleine kruidenierswinkels worden big business, Delhaize Frères & Cie (1867-1940)*. Leuven: Universitaire Pers, 2014. 352 p. ISBN 978-90-5867-987-1. €49,50.

De titel van dit boek suggereert dat het hier een traditionele bedrijfsgeschiedenis van de Belgische kruideniersketen Delhaize betreft, maar dat is slechts zeer ten dele het geval. Feitelijk is het vooral een studie naar de beeld- en vormtaal waarvan Delhaize zich bediende bij het verleiden van de consument. Daarbij beperkt de auteur zich uitdrukkelijk tot het exterieur en interieur van de winkel en blijven reclame-uitingen in brochures en de pers (vrijwel) buiten beschouwing.

Gegeven het thema van deze studie is het niet verwonderlijk dat in het eerste hoofdstuk uitvoerig aandacht wordt besteed aan theorieën op het gebied van de semiotiek en iconografie. Aansluiting vindt Teughels vooral bij de benadering van de sociale semiotiek omdat ‘deze analysemethode het praktische gebruik van een teken, het sociale proces waarin het teken geproduceerd wordt door zowel de maker als degene die het teken interpreteert en de interacties tussen deze elementen binnen een bepaalde sociale context als haar voornaamste focus neemt’ (p. 34). Concreet lijkt vooral het werk van G. Kress en T. van Leeuwen (*Reading images. The grammar of visual design*, Londen: Routledge, 1996) een belangrijke leidraad te zijn geweest bij de analyse van de beeld- en vormtaal van de gevels, etalages en winkelinterieurs van Delhaize.

Delhaize Frères & Cie, Le Lion, zoals de volledige naam van het bedrijf luidde, was in het Belgische winkellandschap geen kleine speler, blijkt uit hoofdstuk 2. In 1867 richtten Jules Delhaize, leraar handelswetenschappen aan het Koninklijk Atheneum in Brussel, en zijn broer Auguste de firma op en openden zij hun eerste winkel in Charleroi. Een jaar later al werd een tweede winkel geopend en bovendien sloten hun broer Edouard en zwager Jules Vieujant zich bij de firma aan. Beiden waren ook collega’s van Jules Delhaize aan het atheneum in Brussel, een positie die zij,

evenals Jules Delhaize zelf, in 1871 opgaven om zich volledig aan het snel expanderende bedrijf te kunnen wijden. Kort voor de Eerste Wereldoorlog bedroeg het aantal filialen al 744 en omstreeks 1930 had de firma zo'n 2000 verkooppunten.

In de chronologisch opgezette hoofdstukken 3 tot en met 5, de kern van het boek, komen dan vervolgens de commerciële strategieën van de firma aan bod. Hier wordt voor de periode van de oprichting van de firma tot 1940 onder meer stilgestaan bij de vormgeving en kleur van de winkelpuien, de introductie van een gekroonde leeuw als beeldmerk (in 1875) en de inrichting en standaardisering van de etalages en van het winkelinterieur. Als bronnen gebruikt de auteur vooral foto's en prenten uit het archief van de Delhaize Group. Daarvan werd de inhoud kwantitatief geanalyseerd. Zo zijn bijvoorbeeld de bijna 350 beschikbare afbeeldingen van winkelpuien op 41 van te voren vastgestelde variabelen onderzocht. Doel van de hele exercitie was 'te achterhalen welke sociale waarden en culturele categorieën ingebed zijn in de visuele compositie en de materialen van de winkelgevels, de etalages, het interieur en de (huur)panden waarin de winkels gevestigd waren en hoe dit evolueerde doorheen de tijd' (p. 72). In hoeverre is de auteur in deze opzet geslaagd?

Laat ik beginnen met te stellen dat ik de semiotische benadering van het winkelbedrijf, zoals voorgestaan door Nelleke Teughels, een interessante en waardevolle aanvulling vind op het bestaande onderzoek naar de detailhandel. Toch heb ik aarzelingen bij twee aspecten van dit onderzoek: de interpretatie van de beeld- en vormentaal en de koppeling daarvan aan de ideologie en aan het sociale project die door de auteur aan de firma Delhaize worden toegeschreven. Om met het eerste te beginnen. De auteur overtuigt waar ze concludeert dat de 'semiotische mogelijkheden van architectuur, vormgeving en iconografie [...] in toenemende mate [werden] uitgebuit om consumenten te overtuigen' (p. 289). Dat gold in deze periode overigens niet uitsluitend voor Delhaize, maar voor het grootwinkelbedrijf in het algemeen. Maar bij de meest gedetailleerde beschouwing van winkelinterieurs- en exterieurs wordt soms wel erg veel van de lezer gevraagd. Zo lijkt het me vergezocht om de semiotische opvatting dat links staat voor het bekende en rechts voor het nieuwe, zondermeer toe te passen op het beeldmerk van de leeuw (*en profile* en meestal met de kop rechts) en te stellen dat daarin tot uitdrukking kwam (werd gebracht?) dat de firma Delhaize de traditionele aanpak in de detailhandel achter zich had gelaten en door een vernieuwende aanpak 'vol vertrouwen maar alert de toekomst tegemoet keek' (p. 109). En ook de golvende lijnen in het ontwerp van een winkelpui in art deco-stijl symboliseren naar mijn mening niet noodzakelijkerwijze een voorwaartse oriëntatie en een blik naar de toekomst bij Delhaize (p. 167). Eerder lijkt het dat Delhaize aansloot bij brede trends in de vormgeving van winkelpuien, etalages en winkelinterieurs, die misschien niet losstonden van de semiotische betekenissen die de auteur noemt, maar die geen aanwijzing vormen dat Delhaize zich deze betekenissen realiseerde en ook doelbewust inzette.

Een vergelijkbare aarzeling heb ik met de relatie die de auteur legt tussen de beeld- en vormentaal van Delhaize en het veronderstelde sociale programma van de firma. Ja, de winkelformule van dit grootgruttersbedrijf verraadt traditioneel burgerlijke opvattingen over de rol van de vrouw en het logo van de leeuw appelleerde mogelijk aan patriottische gevoelens bij het publiek. Maar dat wil niet zeggen dat deze winkelketen in dienst stond van een sociaal, cultureel en politiek ideaal, zoals de auteur beweert. Zij volgt daarin vooral uitlatingen in een gepubliceerde memorie van Jules Vieujant, een van de firmanten van Delhaize. Naar de titel van die memorie te oordelen, wilde Vieujant de jury van een internationale tentoonstelling in Parijs (1900) in staat stellen 'd'apprécier l'influence exercée en Belgique par la maison Delhaize Frères & Cie – Enseigne Le Lion de Bruxelles au point de vue de l'économie sociale'. Dat in een dergelijke context hoog opgegeven werd van de maatschappelijke idealen en betekenis van de firma (en firmanten) hoeft dan misschien niet te verbazen. Een kritische analyse van deze bron en confrontatie met andere bronnen was op zijn plaats geweest en had mogelijk meer duidelijkheid kunnen verschaffen over de vraag of een sociaal programma werkelijk deel uitmaakte van de opzet van de firma (p. 283).

G.Th.A. Calkoen, *Onder studenten. Leidse aanstaande medici en de metamorfose van de geneeskunde in de negentiende eeuw (1838-1888)*. Leiden: Ginko, 2012. 748 p. ISBN 978-90-71256-202. € 48,50.

Calkoen promoveerde op latere leeftijd in Leiden na een maatschappelijke carrière als directeur van het Haags Cultureel Trefpunt en als onvermoeibaar popularisator van de medische geschiedenis in het blad *Arts en Auto*. Hij heeft een nogal excentriek boek geschreven dat de grenzen van zijn eigenlijke onderwerp verre overschrijdt. Zijn vraagstelling is eigenlijk nogal bescheiden: hebben de Leidse medische studenten zich tussen 1838 en 1888 rekenschap gegeven van de metamorfose van de geneeskunde in de negentiende eeuw, en zo ja, in hoeverre? De auteur wilde die vraag vooral met collectieve bronnen beantwoorden: de onderwijsverslagen die in de studenten-almanak zijn opgenomen en de verslagen en notulen van de studentendisputen met een medisch karakter. De auteur heeft daarbij individuele bronnen zoals egodocumenten en prijsvragen buiten beschouwing gelaten omdat die niet representatief zouden zijn. De conclusie van de auteur luidt, dat de bronnen maar beperkt antwoord op zijn vraag gaven en dat, voor zover ze dat wel doen, de studenten niet op de voorste rijen van de wetenschappelijke innovatie gestaan lijken te hebben. Daar valt wel wat op af te dingen, want de vraagstelling van de auteur lijkt bij uitstek goed met behulp van antwoorden op prijsvragen en proefschriften van medische studenten te kunnen worden beantwoord, veel beter dan met de door de auteur gekozen bronnen, die primair een ander doel dienden. Maar de op zich niet onzinnige vraagstelling had in ieder geval heel goed met het gekozen materiaal in een boeiend artikel van dertien bladzijden behandeld kunnen worden. De auteur besloot evenwel er een boek van 732 pagina's over te schrijven.

Dat heeft mede te maken met de omstandigheid dat de aanleiding van het boek de inventarisatie van het archief van het Leidsch Studenten Corps in 2005 was. Dat heeft de auteur op het spoor van dit onderwerp gezet. Maar in 2005 waren de archieven der commissies en gezelschappen, die voor de auteur een wezenlijke rol moesten spelen, nog niet geïnventariseerd. Dat zou pas vanaf 2010 gebeuren. De tussenliggende periode besloot de auteur te gebruiken om aan een uitgebreide decorschildering te beginnen, die in volle omvang zijn weg naar het boek gevonden heeft. Zo vergast hij de lezer op een beschouwing van 42 pagina's over de metamorfose van de geneeskunde, van 37 pagina's over het medisch onderwijs in Nederland, van 52 pagina's over Leiden en zijn studenten en van 199 pagina's over de Leidse medische faculteit alvorens hij aan zijn eigenlijke onderwerp komt waar hij 142 pagina's aan wijdt. Elk van die hoofdstukken is weer breed opgezet en tot de kleinste details uitgesponnen. Het probleem daarbij is, dat de auteur maar weinig intellectuele sturing aan zijn betoog geeft. Over zijn onderzoek naar de studenten schrijft hij dat het niet alleen een boek over, maar vooral een boek van en door studenten moest worden en dan houd je je hart al vast.

Het resultaat is een erg wijdlopieg werk dat zwak is juist op die punten die een boek structuur geven, zoals conceptualisering, periodisering en contextualisering. De auteur slaagt er niet goed in het begrip wetenschappelijke metamorfose scherp inhoud te geven. Soms is de tegenstelling klassiek-modern, soms romantisch-realistisch, soms vóór en na 1850. Dat komt omdat hij hierover verschillende auteurs aanhaalt zonder hun inzichten zelfstandig te kunnen verwerken. Zo wordt nergens echt duidelijk waaruit de metamorfose precies bestaat, en waar de auteur dus precies naar op zoek is bij zijn analyse van de bronnen van de medische studenten. Het helderste is de auteur nog als hij concrete innovaties bespreekt die een keerpunt in de medische praktijk zouden betekenen – zoals de antisepsis en de aseptis bij operaties en bevallingen – maar ook die dragen het betoog van de auteur uiteindelijk niet. Het probleem zit hem mede hierin dat de auteur een lange periode bestrijkt en de innovatie van de wetenschap dan ook steeds een andere inhoud heeft. Dat had wel opgevangen kunnen worden door een verfijndere periodisering, maar de door de auteur gekozen periode van 1838 (de oprichting van het Leidsch Studenten Corps) en 1888 (waarom eigenlijk?) is eigenzinnig en veel te grofmazig. Het gevolg is dat we vele beschrijvingen van ontwikkelingen in medische disciplines in chronologische reuzenstappen tot ons krijgen, die de verschillen in context geheel buiten beschouwing laten.

Soms lijkt de auteur zelf een beetje de greep op zijn boek kwijt te zijn. Op pagina vier lezen we, dat het animo om medicus te worden daalde in de tweede helft van de negentiende eeuw en dat het aantal medische studenten daalde tussen 1865 en 1885. Dat is evident onjuist – men hoeft er G. Jensma en H. de Vries (*Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940*, Hilversum 1997) maar op na te slaan, die alle studentenaantallen geeft. Later in zijn boek is de auteur eveneens tot die conclusie gekomen (p. 86), maar toen was hij kennelijk vergeten wat hij eerder schreef. Je vraagt je af wat de auteur op pagina 4 bedoelde. De bijbehorende noot biedt geen soelaas, want die gaat over iets geheel anders. Maar na enig zoeken lijkt het er op dat hij zijn kennis uit J. Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts* uit 1978 gehaald moeten hebben (p. 33) die weer naar Vroege, ‘Artsenvoorziening en artsenbehoefte’ uit 1964 verwijst. Maar daar gaat het over iets geheel anders: de artsendichtheid nam in deze periode af, omdat in 1865 de opleiding tot heelkunde werd geïntegreerd in de universitaire opleiding, en door het geleidelijk uitsterven der heelkundigen er minder artsen (opgevat als het totaal van heelkundigen en *medicinae doctores*) in Nederland waren. Maar dat staat er allemaal niet, en zo blijft de lezer in verwarring achter, en dat gebeurt te vaak in dit boek.

Als academische monografie kan men dit boek al met al onmogelijk geslaagd noemen. Maar daar is alles toch niet mee gezegd. Want het boek zal wel degelijk een plaats in mijn boekenkast krijgen en ik zal het boek wel degelijk gebruiken. De kracht van dit boek zit niet in de intellectuele structuur, de coherentie en de samenhang, maar juist in het detail, in het fragment, de uitweiding. De gigantische belezendheid van de auteur leidt tot een overdaad aan interessante citaten, beschrijvingen en biografieën, die elke lezer die zich voor de thematiek medische geschiedenis en studentengeschiedenis interesseert van pas kan komen. De auteur beschrijft alle medische hoogleraren in Leiden in diverse formats, hij beschrijft de onderwijspraktijk, de medische disputen en hun functioneren en het studentenleven met voorop het Leidsche Studenten Corps, maar ook de concurrerende Leidsche Studenten-Vereeniging. En hoewel zijn inzicht in de medische ontwikkelingen van de negentiende eeuw misschien niet precies zijn forte is, levert het boek toch een myriade aan feiten op die de medische geschiedenis misschien niet zozeer ordenen maar dan toch in kaart brengen. Dat is denk ik ook wat de auteur bij het schrijven van dit boek gedreven heeft: een onverzadigbare lust om allerlei details uit het negentiende-eeuwse universitaire en studentenleven met smaak te beschrijven. Het lijkt soms of de auteur eigenlijk het liefst een nieuwe versie van A.C.J. de Vrankrijkers *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven* uit 1939 had willen schrijven, waarvan hij de toon van schrijven soms imiteert. Dat is anno 2014 zo’n excentrieke doelstelling dat men het boek zijn gebrek aan intellectuele sturing en structuur toch wel weer enigszins vergeeft.

Dit boek is vooral een *Fundgrube*, en zal ook als zodanig gebruikt worden. Men moet het niet van kaft tot kaft lezen – dat is zeer vermoedend – maar ieder kan er naar die fragmenten zoeken die van zijn gading zijn. En dan zal men altijd wel beloond worden.

Pieter Caljé

Jaco Rutgers en Mieke Rijnders (red.), *Rembrandt in perspectief. De veranderende visie op de meester en zijn werk*. Zwolle: Open Universiteit/Waanders Uitgevers, 2014. 359 p., ca. 350 illus. ISBN 978-94-91196-607; NUR 654. €42,50.

Rembrandt in perspectief is bedoeld als een handboek bij de gelijknamige cursus van de Open Universiteit, geredigeerd door Jaco Rutgers en Mieke Rijnders. Het ligt in het verlengde van de bundel *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd*, gepubliceerd in 1992 onder redactie van Frans Grijzenhout en Henk van Veen.

Bij een vergelijking van beide bundels valt op dat in de oudere bundel een veel breder perspectief gehanteerd werd dan in de recente. In het nieuwe boek zijn er twee delen, ‘Van ketter

tot kunstheld: de receptie van Rembrandt en zijn werk 1630-1900' en 'Kunsthistorische benaderingen en de veranderende visie op Rembrandt en zijn werk 1900-heden'. De negentiende eeuw als aparte periode is in het nieuwe boek verdwenen, waar in het oudere boek maar liefst vier hoofdstukken aan de negentiende eeuw waren gewijd. Ook thema's die in het boek uit 1992 een zelfstandige behandeling kregen, zoals de relatie tussen de nationale cultuur en het vaderlands verleden, de politieke interpretatie van de kunst van de Gouden Eeuw of de sociaaleconomische benadering van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst, keren in dit nieuwe boek niet terug. Redacteur Mieke Rijnders beschrijft het verschil tussen beide publicaties als 'meer over minder' (p. 7), maar het is eerder minder over minder.

Als we de hoofdstukken van *Rembrandt in perspectief* nalopen, dan vinden we in deel 1 "Zoo eigenzinnig in zyne verkiezingen": Rembrandt in de ogen van zijn tijdgenoten, 1630-1730' (Thijs Weststeijn); 'De verzamel- en waarderingsgeschiedenis van Rembrandts artistieke nalatenschap in de achttiende eeuw' (Michiel Franken); "Dat alles op die leest moest geschoeit wezen": over navolging in de schilderijenproductie in Rembrandts werkplaats' (Jaco Rutgers); 'Rembrandt op papier. De rol van prenten bij het vestigen van Rembrandts reputatie als schilder' (Jaco Rutgers) en 'Rembrandts roem: hoe hij werd opgenomen in de kring van de grootste genieën aller tijden' (Evert van Uitert). In deel 2 vinden we de hoofdstukken: 'Hoe kijkt de kunstkenner? Besluitvorming rond een betwiste Rembrandt' (Anna Tummers); 'Rembrandt, het geloof en de Bijbelse iconografie' (Xander van Eck); 'Materiaal-technisch onderzoek: wat maakt een Rembrandt een Rembrandt?' (Ige Verslype); 'Rembrandt: alle schilderijen' (Frans Grijzenhout) en tot slot 'De Gouden Eeuw en Rembrandt' (Jaco Rutgers).

Uit de titels van de hoofdstukken en de indeling van het boek blijkt dat het eerste deel vooral gewijd is aan de receptie van Rembrandts werk in het tamelijk verre verleden en het tweede gedeelte aan meer actuele kunsthistorische benaderingen. Dat geeft het boek een bepaalde onbalans, ook omdat het kunsthistorische gedeelte zich beperkt tot iconografie, kennerschap en de werkwijze van het Rembrandt Research Project. De hoofdstukken over het atelier van Rembrandt en het slothoofdstuk staan trouwens naar mijn mening op de verkeerde plaats. Het atelierhoofdstuk sluit beter aan bij de hoofdstukken in het tweede gedeelte en het slot-hoofdstuk – dat niet past bij het uitgangspunt van de 'visie op de meester en zijn werk' – had achterwege kunnen blijven of desnoods – als service aan de studenten – aan beide delen vooraf kunnen gaan.

De hoofdstukken zijn elk op zich zeker de moeite waard, maar sluiten niet goed op elkaar aan. Iedere auteur begint opnieuw, wat de nodige overlappings oplevert. Ook had de redactie hier en daar beter moeten opletten, zo wordt op bladzij 160 geschreven dat Rembrandt noch Shakespeare zijn opgenomen in Ingres' *De apotheose van Homerus* uit 1827, terwijl in de afbeelding op de bladzij daartegenover William Shakespeare links vooraan staat afgebeeld (nummer 23 in het schema). Verwarrend is ook dat op bladzij 172 wordt geschreven dat de eerste leerstoel kunstgeschiedenis in 1813 in Göttingen werd ingesteld, waar het op pagina 258 heet dat de eerste bijzondere leerstoel voor kunstgeschiedenis in 1844 in Berlijn een feit was en een gewoon professoraat in Bonn in 1860.

Je moet een boek natuurlijk beoordelen over wat er wel in staat en niet om wat er niet in staat, maar het is toch jammer dat bijvoorbeeld de verbouwingen van het Rembrandthuis in 1908 en 1998 of de selectie en presentatie van de schilderijen van Rembrandt en diens leerlingen in het Rijksmuseum tussen 1885 en 2013 niet zijn gekozen als teken van de veranderingen in de publieke omgang met de persoon en het werk van Rembrandt. Ook het recente onderzoek naar de kunsthandel in Rembrandts tijd, zie het boek van Friso Lammertse en Jaap van der Veen, *Uylenburgh & Zoon. Kunst en commercie van Rembrandt tot De Lairese 1625-1675* (2006) blijft onvermeld.

Redacteur Jaco Rutgers stapt over de ommissie van dit soort thema's wel erg makkelijk heen als hij stelt: 'Natuurlijk hebben in recenter tijd ook andere aspecten aandacht geregen, zoals Rembrandts verhouding tot de kunstmarkt, diens relatie tot de kunsttheorie van de zeventiende eeuw en uiteraard de receptie van zijn werk [...]. Maar het zwaartepunt in de vele publicaties ligt bij

de authenticiteitsvraag: welk werk is van Rembrandt en welk niet' (p. 173). Dit is een vreemde manier van argumenteren, inhoudelijke keuzes op basis van aantallen.

Minder over minder: uit de opzet van dit boek leren de studenten dat er maar enkele kunsthistorische perspectieven van belang zijn. Maar studenten zouden toch moeten weten dat de kunstgeschiedenis van dit moment veel breder georiënteerd is. Kunsthistorisch onderzoek maakt intussen deel uit van wat tegenwoordig 'culturele studies' of 'erfgoedstudies' heet, met daarin onder meer aandacht voor de impact van de diverse mediarevoluties op de beleving van en de omgang met beelden, voor de samenstelling van het kunstpubliek van vroeger en nu, of over de rol van de kunsthandel en de musea.

Je zou kunnen stellen dat beeldende kunst functioneert in verschillende samenhangen, die ik hier voor het gemak aanduid met de van Appadurai geleende term 'scapes'. Er is de 'iconoscape' van de beelden in verschillende media, waarvan beeldende kunst er een is; de 'logoscape' van de teksten waarin over de beelden wordt gereflecteerd en gediscussieerd, en de 'agorascape' waarin het kunstwerk een artefact, een object, is dat wordt gemaakt, verhandeld, gerestaureerd, tentoongesteld et cetera. De kunstgeschiedenis onderzoekt hoe die 'scapes' zich historisch gezien tot elkaar verhouden en elkaar beïnvloeden.

Hoe het ook kan, beknopt en to the point (maar wellicht qua taalgebruik te moeilijk voor studenten), valt te lezen in de bescheiden uitgave uit 2000 van Ivan Gaskell, *Vermeer's Wager. Speculations on art history, theory and art museums*. Daarin wordt niet het werk van één kunstenaar besproken, maar één schilderij, Vermeers *Vrouw staande aan het virginaal* (National Gallery Londen). Gaskell doet dat vanuit verschillende perspectieven/standpunten, die uit elkaar voortvloeien en elkaar aanvullen naarmate men verder in het boek doordringt. De titels van hoofdstukken luiden kort en krachtig 'Problems'; 'Images'; 'Objects'; 'Copies'; 'Etchings'; 'Photographs'; 'Commodities'; 'Donors'; 'Therapeutics' en 'Subjects'. Het hoofdstuk 'Etchings' bevat trouwens een sublieme verhandeling over de negentiende-eeuwse kunstcriticus Thoré-Bürger. Aan hem zijn in het boek van de Open Universiteit precies zeven alinea's gewijd, waarvan twee vol venijn, omdat Thoré 'zijn belangen als adviseur, verzamelende handelaar en publicist [niet gescheiden] wist te houden' (pp. 167-168; 287; 289). Sneu.

Marlite Halbertsma

Cyp Quarles van Ufford, *Andreas Schelfhout (1787-1870). Landschapschilder in Den Haag. Naar eigentijdse bronnen*. Leiden: Primavera Pers, 2009. 256 p., 251 illus. ISBN 978-90-5997-066-3. € 39,50.

De Claude Lorrain der wintergezichten èn aan de lopende band-producent van 'Schelfhoutjes': zowel vanwege zijn fabuleuze techniek als zijn marktgerichtheid is de landschapschilder Andreas Schelfhout een interessant fenomeen.

Begonnen als lijstenmaker, vervolgens in de leer bij een decorschilder van de Haagse Schouwburg, ontwikkelde hij zich tot een landschapschilder die precies aan de smaak van de tijd wist te appelleren met door de zeventiende-eeuwse Nederlandse schilders geïnspireerde, maar niet slaafs nagedane werken. Hij concentreerde zich sedert 1825 steeds meer op het wintergezicht waarin hij enorm virtuoos werd. In een tentoonstellingsbespreking uit 1844 wordt Schelfhout 'een lieveling der Natuur' genoemd en worden zijn ijsgezichten geroemd om '[...] van die heldere vriezende luchten, van die bevroren sneeuw, van dien vonkelenden rijm op de boomen, gelijk hij alleen die op het doek weet te tooveren' (p. 156).

Van het begin van zijn carrière tot het eind van zijn leven stuurde hij werk in naar de jaarlijkse tentoonstellingen van werken van Levende Meesters, waar hij gevierd was en goed verkocht. Hij maakte de standaard reizen naar Gelderland en Duitsland, België, Parijs en London, waarvan echo's te zien zijn in zijn werk. Zijn succes is af te meten aan de steeds betere huizen die hij in Den Haag bewoonde. Zo had hij in 1840 kennelijk genoeg bekendheid en inkomsten om een zil-

veren erpenning te kunnen weigeren – hij ging alleen voor goud. En mag hij ‘minbeschaafd’ zijn geweest, hij had desondanks een loge in de Haagse Schouwburg en verkeerde op vriendschappelijke voet met Koningin Sophie. Hij bouwde een atelier op met leerlingen die ook weer beroemd werden, zoals onder anderen Jongkind. Zijn succes duurde een leven lang; op zijn zeventigste en tachtigste verjaardagen werd hij geëerd door collega-kunstenaars en tot het eind van zijn leven (hij werd 83) bleef hij schilderen.

Weliswaar was er vanaf ongeveer 1850 toenemende kritiek op Schelfhouts hebzucht en geldgierigheid en daaruit voortkomende overproductie, maar zijn schilderijen gingen onverminderd als warme broodjes over de toonbank. De manier waarop de kunstenaar met steeds dezelfde middelen variatie in zijn werk bracht was handig en maakte dat hij snel kon produceren. Interessante getuigenis van deze werkwijze is een Kunstalbum uit 1861 (bewaard in Teylers Museum) waarin hij 83 presentatietekeningen van eerder werk bij elkaar bracht. Dit Kunstalbum fungeerde als een stalenboek voor potentiële kopers, die een compositie konden kiezen die Schelfhout naar wens aanpaste.

Steeds was hij geïnteresseerd in nieuwe vindingen. Hij probeerde de lithografie uit; werkte mee aan de verspreiding van zijn werk door middel van illustraties, nagestoken naar zijn schilderijen; bemoeide zich met de Etsclub; ging verf in tubes gebruiken; incorporeerde in zijn precieze en op de Nederlandse zeventiende eeuw georiënteerde werken moderne uitvindingen als de trein, het stoomschip, de raderboot en dergelijke.

Quarles van Ufford beschrijft in zijn gedetailleerde monografie al deze feiten en gebeurtenissen. Vijftig jaar lang heeft hij Schelfhouts werk bestudeerd en gevolgd: Schelfhout was een jeugdliefde die hem zijn hele leven bleef bezighouden. Dat heeft zeker zijn vruchten afgeworpen, want als iemand zijn leven wijdt aan één persoon of zaak, wordt een grote volledigheid aan kennis bereikt. De meerwaarde die dit het boek geeft is dat hij bewegingen van werken in de kunsthandel gedurende een lange periode heeft gevolgd, en hij daardoor werk traceert, voorstudies aan schilderijen koppelt, slordigheden in datering en titel en de determinatie van voorstellingen verbetert. Deze biografie verscheen alweer enige tijd geleden, in 2009, maar de volledigheid van de documentatie van dit boek is zo belangrijk dat het in dit tijdschrift besproken moet worden.

In de inleiding schrijft Quarles van Ufford dat zijn invalshoek in de loop der tijd is veranderd van een verantwoording van alle werken naar een geschiedenis van Schelfhouts leven. Zoals de ondertitel ook expliciet aangeeft, doet hij dat naar eigentijdse bronnen: ‘Geen ander middel biedt een zo directe confrontatie met de mensen, ontwikkelingen en opvattingen van de onderzochte periode’ (p. 7). Mogelijk is deze keuze ingegeven door het feit dat er al monografieën en een uitgebreide oevrecatalogus uit 2005 waren. Maar naast eigentijdse bronnen blijft toch ook altijd de interpretatie in de secundaire literatuur van belang. Het lijkt of Quarles van Ufford na de jaren ’80 van de vorige eeuw niet meer stelselmatig de literatuur over negentiende-eeuwse kunst en cultuur heeft bijgehouden.

De eigentijdse bronnen zijn voor de auteur vooral de kunstkritieken die verschenen naar aanleiding van de tentoonstellingen van werken van Levende Meesters, waar Schelfhout trouw vertegenwoordigd was. Maar hoewel hij meent daardoor de eigen tijd te pakken te hebben, citeert hij alleen (te lange) passages uit de kritieken, zonder enige context te geven, hetgeen voor dit soort bronnen dodelijk is. Want de eigentijdse kunstkritiek is een heel belangrijke, maar niet objectieve bron. Wanneer elk feit, elke vermelding, elk voorkomen in de kunstkritiek van een kunstenaar wordt opgenomen, moet er een context worden gegeven om deze feiten te plaatsen, te wegen, belang te geven. Als uitleg hier een klein stukje ‘zelfplagiaat’: ‘Zo’n context zorgt er voor dat uitspraken uit de kritiek niet worden verabsoluteerd. De vaak nogal subtiele nuances zijn alleen merkbaar in hun onderlinge samenhang. Die verdwijnt wanneer passages uit hun verband worden gehaald. De opmerking dat iemand een verdienstelijk schilderij heeft gemaakt zegt bijvoorbeeld niets als je niet weet welke typering verder worden gebruikt; pas dan worden graduele verschillen duidelijk’ (uit: Annemiek Ouwerkerk, *Tussen kunst en publiek. Een beeld van de kunstcritiek in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Leiden 2003) 18).

Behalve zijn concentratie op de eigentijdse bronnen als basis voor zijn biografie, heeft Quarles

van Ufford nog twee belangrijke uitgangspunten. Ten eerste vindt hij dat de vroege negentiende eeuw te zeer wordt gezien als alleen een voorfase van de Haagse School. Daar zegt hij verder niet veel over, maar door te beschrijven hoe een belangrijke landschapschilder zich gedurende driekwart eeuw positioneert in het kunstleven, voldoet hij aan die taak. Schelfhouts kunst krijgt een duidelijke plaats op zichzelf zonder perse tot iets anders, of zogenaamd belangrijkers te leiden.

Verder meldt de auteur dat Schelfhouts schilderijen geen aanleiding geven ze in verband te brengen met het begrip romantiek. Daarbij is het de vraag wat hij precies met romantiek bedoelt. Inderdaad wordt in de contemporaine bronnen ‘romantiek’ gekoppeld aan bewogen en kleurrijke taferelen, en wordt dit in de eigen tijd nagenoeg niet op Nederlandse kunst toegepast. Maar in de kunstgeschiedschrijving van de laatste tien jaar, sinds de tentoonstelling *Meesters van de romantiek* (2005), bestaat inmiddels een soort van consensus over het begrip romantiek als een stroming en geen stijl, met een samenstel van karakteristieken, thema's en voorkeuren. De oriëntatie op de Nederlandse zeventiende eeuw en nog veel andere aspecten die ook bij Schelfhout te vinden zijn, zijn volgens die visie evengoed te zien als een uiting van romantiek.

Het gevoel dat overheerst bij het lezen van dit boek, is dat ‘alles’ er in staat, maar helaas op een vlakke manier. Dat komt omdat alles als even relevant en even belangrijk wordt gepresenteerd. Er worden geen accenten gegeven, het verhaal over het leven van Schelfhout kabbelt (saai) voort. Doordat het boek totaal niet analytisch is komen interessante aspecten van Schelfhouts kunstenaarschap juist niet uit de verf. Het is jammer, anderzijds: de documentatie is zeer compleet, dus iedereen die ooit nog iets wil weten over Andreas Schelfhout zal dit boek moeten bekijken.

Annemiek Ouwkerkerk

Willem de Bruin, *Je moet hier zijn geweest. Oosterbeek, Nederlands eerste kunstenaarskolonie*. Amsterdam: Atlas Contact, 2014. 335 p., illus. ISBN 978-904-4501-9208. € 24,99.

De in Oosterbeek geboren en getogen Willem de Bruin, oud-medewerker van de *Volkskrant*, schreef tot de verrassing van menigen het zoveelste boek over het in de negentiende eeuw door schilders, schrijvers en renteniers uitverkoren dorp Oosterbeek aan de Veluwezoom. Daarbij is op de achterflap en in het Voorwoord te lezen dat men Oosterbeek over het algemeen niet zal associëren met de schilderskolonie die zich van pakweg 1840 tot 1880 in het ‘Hollandse Barbizon’ ophield om er *en plein air* te schilderen, maar met de Slag om Arnhem in september 1944. Als dit al het geval is, komt dit niet in de laatste plaats door de film *A bridge too far* (1977) van de onlangs overleden Richard Attenborough. Men zal zich herinneren hoe prachtig Liv Ullman hierin de rol van Kate ter Horst vertolkte, die als moeder van zes kinderen samen met haar man hun huis beschikbaar stelde voor de verpleging van gewonde en stervende geallieerde soldaten. Maar dat dit huis aan de Benedendorpsweg in Oosterbeek stond (en nog staat) zullen weinigen nog weten.

Aan Oosterbeek als een van de oudste Nederlandse schildersdorpen zijn vele publicaties gewijd. Om een greep uit het grote aanbod te doen: *Schilders van de Veluwezoom* (Johan Weselink, 1943), *Schilders in Oosterbeek 1840-1870* (Victorine Hefting, 1981), *Kneppelhout en de Veluwe schildersbent* (Else Maas, 1983), *Schildersdorpen in Nederland* (Saskia de Bodt, 2004), *Magie van de Veluwezoom* (Jeroen Kapelle (red.), 2006), *Jan Kneppelhout en zijn tijdgenoten. Een wandeling door het Oosterbeek van de 19de eeuw* (Pieter van der Kuil, 2007) en *Gekleurd grijs. Johannes Kneppelhout (1814-1885) en Gerard Bilders (1838-1865)* (Wiepke Loos, 2009). Dan zijn er nog de standaardwerken over de Haagse School waarin Oosterbeek uitgebreid aan de orde komt en de monografieën van de afzonderlijke schilders die aan de Veluwezoom hebben gewerkt.

In al deze publicaties wordt besproken hoe vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw tientallen landschapschilders naar de Veluwezoom trokken om er in de vrije natuur te werken. Sommigen van hen vestigden zich voorgoed in Oosterbeek of in de nabijgelegen dorpen Wolfheze, Heesum, Renkum en Doorwerth, anderen brachten er meermalen de zomers door.

Oosterbeek was om diverse redenen aantrekkelijk. Het was goed bereikbaar (sinds 1845 ook per spoor) en beschikte over voldoende logies. Voorts was het op een stuwwal gelegen dorp omgeven door een gevarieerd landschap met geaccidenteerde terreinen, bossen, heidevelden en beken. Gewapend met schilderkist, veldezel en parasol trokken de schilders eropuit om de natuur vast te leggen in tekeningen en olieverfschetsen. Geliefde motieven waren boerderijtjes, schaapskooien, het schilderachtige bruggetje over de Heelsumse Beek, de Wodanseiken en de in 2006 omgewaaide Duizendjarige Den.

Om welke schilders gaat het hier? In 1841 was Johannes Warnardus Bilders een van de eerste ontdekkers van Oosterbeek. Sindsdien heeft hij er met onderbrekingen gewoond en was hij er de mentor van vele jonge landschapsschilders onder wie een aantal coryfeeën van de latere Haagse School. Eveneens in 1841 kwam Willem Roelofs er voor het eerst, in de jaren vijftig gevolgd door Jan de Haas, Paul Gabriël, Anton Mauve en de gebroeders Maris. De Amsterdamse schilderess Maria Vos vestigde zich in 1853 definitief in Oosterbeek. En Bilders' jonggestorven zoon Gerard was uiteraard een trouw bezoeker en een groot liefhebber van de natuur aan de Veluwezoom.

Ook trok Oosterbeek in de negentiende eeuw vermogende stedelingen en kunstliefhebbers aan, die er landgoederen aanlegden en er buitenhuizen lieten bouwen. Een van die buitens was De Hemelsche Berg van de Leidse literator en mecenas Johannes Knepelhout, alias Klikspan. Hij ondersteunde tal van jonge kunstenaars, en het in 1858 in zijn opdracht gebouwde romantische Engelse kasteeltje op de plek van het oude huis vormde een belangrijke ontmoetingsplaats. Vóór hem was De Hemelsche Berg het eigendom geweest van de advocaat en publicist Christiaan Robidé van der Aa, die in 1846 de Pietersberg liet bouwen. In 1863 werd dit landhuis als zomerverblijf gekocht door de Amsterdamse bankier en kunstliefhebber C.P. van Eeghen. Maar nog voor het overlijden van Knepelhout in 1885 en van de oude Bilders in 1890, had Oosterbeek als pittoresk dorp met fraaie landgoederen mede door het toerisme een groot deel van zijn charme verloren. Al in 1868 beklagde Jacob van Lennep zich er vanuit Hotel Schoonoord over dat de beschaving de natuur had verdrongen. Nog in hetzelfde jaar overleed Van Lennep in Oosterbeek. Op de Oude Begraafplaats werd een waardig grafmonument voor hem opgericht, dat in 2007 is gerestaureerd.

Tot zo ver lijkt het boek van De Bruin een vlot geschreven samenvatting van de reeds bestaande literatuur. De verdienste van de auteur is echter dat hij meer behandelt dan de bloeiperiode van de Oosterbeekse kunstenaarskolonie: hij neemt de hele door hem zo genoemde Gouden Eeuw van Oosterbeek – van 1840 tot 1940 – onder de loep. Zo komt ook de tweede generatie van de Haagse School aan bod, met als belangrijkste vertegenwoordiger Théophile de Bock, die zich in 1895 in Renkum vestigde. En terecht voert De Bruin de schrijfster Augusta de Wit op, die tijdelijk in Oosterbeek heeft gewoond en er volgens haar eigen wens is begraven.

Terwijl de proloog van het boek, 'Zondag 17 september 1944', de Slag om Arnhem inleidt, besluit De Bruin met de epiloog 'Maandag 25 september 1944'. Toen was er nog bar weinig van het oude Oosterbeek over en was ook De Hemelsche Berg verwoest. Hierdoor leest het boek als een afgerond geheel en is ideaal voor hen die zich niet door alle wetenschappelijke publicaties willen worstelen. Die lezers krijgen in één boek de geschiedenis van de Gouden Eeuw van Oosterbeek op toegankelijke wijze aangereikt.

Wiepke Loos

Frans Grijzenhout, Niek van Sas en Wieger Velema (red.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800*. Nijmegen: Vantilt, 2013. ISBN 9778-94-600-413-27. € 32,50.

In de negentiende eeuw heerste een heuse strijd tussen de achttiende en de zeventiende eeuw. Kort na de vestiging van het koninkrijk keek het vaderland terug op de zojuist gepasseerde eeuw, niet alleen om af te rekenen met de voorbijgane tijd, maar ook om de eigen positie in de geschiedenis te verkennen. Ga maar na: wat eeuwenlang, in glorievolle dagen, een republiek was geweest,

ontwaakte in het begin van de nieuwe eeuw als een koninkrijk. Ternauwernood had de natie het vege lijf weten te redden uit de Napoleontische omklemming en de vredesonderhandelingen in Wenen. Het was daarom aangenamer zich zacht te spiegelen aan de Gouden Eeuw.

In 1814 schreef de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen een prijsvraag uit over de vraag wat de 'heilzame' invloed was die de voorbije 25 jaar had gehad 'op de denkwijze, de beschaving en de zedelijkheid der Europeaschen volken' en wat op grond daarvan voor de toekomst verwacht mocht worden. Op die vraag kwam binnen de gestelde termijn slechts één antwoord, dat dan ook nog eens niet voldeed. Het was een hopeloze vraag waar men in 1814 wel raad mee wist, maar liever niet op papier. In 1814 vonden de meeste Nederlanders, bij alle opluchting over de ongelooflijke ontsnapping, de voorbije decennia rampzalig en liever dan daarover te schrijven, verkoos men te vergeten en te zwijgen.

Dat zwijgen is sindsdien wel verbroken. Al halverwege de negentiende eeuw, toen Potgieter en de zijnen in de ban raakten van de Gouden Eeuw, vond óók een voorzichtige herwaardering van de achttiende eeuw plaats, in het bijzonder van de laatste decennia van die eeuw. Multatuli, altijd goed voor een dwars standpunt, vond de vorige eeuw juist een wervelende tijd, Jeronimo de Bosch Kemper en andere zonen en kleinzonen van de revolutionairen van weleer zagen veel goeds in de strevingen van hun vaders en grootvaders.

In de twintigste en nieuwe eeuw heeft de herwaardering verder gestalte gekregen in de herontdekking van de betekenis van de schrijvers, politici, wetenschappers, mannen en vrouwen van die zo lang gesmade eeuw. De voorbije jaren zijn enkele kloeke boeken verschenen die de geur van standaardwerk verspreiden. Na 1800. *Blauwdrukken voor samenleving* van Kloek en Mijnhardt is er nu *Het Bataafse experiment*, onder de redactie van het triumviraat Grijzenhout, Van Sas en Velema. Beide boeken ogen schitterend, wat niet in de laatste plaats te danken is aan de beeldredactie die voor beide boeken werd gevoerd door Eveline Koolhaas-Grosfeld. Wat een indrukwekkende reeks van onbekende gravures en schilderijen wordt in beide boeken getoond: wat zouden de beelden van beide boeken samen één indrukwekkende atlas van de achttiende eeuw vormen.

Het Bataafse experiment heeft als ondertitel *Politiek en cultuur rond 1800* en in die ondertitel positioneert het boek zich duidelijk tegenover het boek van Kloek en Mijnhardt. In 1800 werd de rol van de politiek gekleineerd en viel het volle licht op de vestiging van een 'communicatiegemeenschap'. De visie van Kloek en Mijnhardt bleef overigens niet onweersproken, in het bijzonder Van Sas plaatste kritische kanttekeningen.

Het Bataafse experiment, dat nu voorligt, beschouwt cultuur en politiek juist in samenhang. Dat gebeurt overtuigend, genuanceerd en stimulerend. Waar 1800 het werk was van twee auteurs – met op de achtergrond enkele hulpkrachten – is *Het Bataafse experiment* geschreven door zo'n tien auteurs, allen zeer gekwalificeerd, en dat tiental – meer vrouwen dan mannen – wekt de indruk dat er één boek is ontstaan: de artikelen noemen zij daarom met beleid 'hoofdstukken'.

Er is ook veel eenheid in het boek – de redactie heeft een duidelijke regie gevoerd – maar de krachtige these, zoals 1800 die bood, wordt in het boek vergeefs gezocht. Het is ook eenvoudiger voor twee auteurs om overeenstemming te vinden dan voor een tiental. Er is tegelijkertijd een dubbele oriëntatie in *Het Bataafse experiment*, in de geest van de late achttiende eeuw zou het boek een Januskop mogen worden toegeschreven. Die dubbele oriëntatie wordt het duidelijkst in de twee eerste hoofdstukken, die van Wyger Velema en Niek van Sas. Velema ziet in de late achttiende eeuw vooral – en soms iets te veel – de ontwikkeling van het republicanisme, een ontwikkeling die in de negentiende eeuw nauwelijks vervolgt vindt. Van Sas bespeurt in de late achttiende eeuw de ontwikkeling van het liberalisme – een vervolg van het republicanisme? – die in de negentiende eeuw voortgezet en (voorlopig) voltooid wordt. Voor Velema lijkt 1800 een einde te zijn, voor Van Sas een begin. Vermoedelijk is beide waar. Als lezer kijk je daardoor wel van links naar rechts en terug.

De andere hoofdstukken laten min of meer diezelfde dubbele oriëntatie zien, bijvoorbeeld als het gaat om de strijd om het recht – tussen natuurrecht en nationale identiteit. Peter van den Berg maakt in een helder betoog aannemelijk dat de late achttiende eeuw voortzetting vindt, tot

ver in de negentiende eeuw. Op aanstekelijke wijze situeert Marleen de Vries in de achttiende eeuw de geboorte van de intellectueel. Die werd vervolgens volwassen in de negentiende eeuw. Het zicht op de negentiende eeuw wordt het scherpst geformuleerd door Arianne Baggerman, die aan de hand van egodocumenten van vooral na 1800 laat zien hoe de achttiende eeuw in het geheugen vervormd raakt. De verheerlijking van de zeventiende eeuw laat zich in haar bijdrage nauwkeurig volgen.

Er zijn ook enkele hoofdstukken waar 1800 veeleer het eindpunt vormt. Heel verrassend is Edwina Hagens analyse van de beraadslagingen in de Nationale Vergadering als het gaat om godsdienst. Bij haar stuk vraag je je af waarom toch niet eerder het *Dagverhaal* gelezen is. Raadpleging van de bronnen levert mooie resultaten op, maar het zijn niet direct bevindingen die doordenderen tot in de negentiende eeuw.

Van vertrouwde kwaliteit zijn de beschouwingen van Frans Grijzenhout over vooral de visuele satire rond 1800 en van Eveline Koolhaas-Grosfeld over de verhoudingen tussen de seksen, in het bijzonder zoals daar over geschreven en gedacht werd. Wat minder smaak vond ik in het hoofdstuk van Annie Jourdan over de verhouding van de Bataafse Republiek en de zusterrepublieken, heel erg veel levert die comparistische benadering niet op.

De negen hoofdstukken en de inleiding geven veel meer dan een beeld van het bestaande onderzoek: *Het Bataafse experiment* presenteert ook nieuw materiaal, nieuwe inzichten, in een samenhang die me meer overtuigt dan die van 1800, al is de onderlinge band dan heel wat losser en is de titel van het boek eerder fraai dan raak. Voor het boek en de auteurs maak ik graag een buiging en mompel Lodewijk van Deysel na die op hoge leeftijd een lofzang van een uur doorstond en passend reageerde met twee woorden: 'Heb dank!'

Peter Aliena

Ido de Haan, Paul den Hoed en Henk te Velde (red.), *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden*, Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2013. 416 p. illus. (deels kleur). ISBN 978-90-351-4067-7. €45.

Op 30 november 1814 schreef Willem Frederik, sinds een jaar soeverein vorst van de Noordelijke Nederlanden, aan de vicevoorzitter van de Raad van State Gijsbert Karel van Hogendorp: 'Ik ben zeer gevoelig aan den attentie van den Raad van Staten mij heden te willen complimenteren, dog verzoek de Heeren niet de moeite te nemen, daar ik geene menschen ontfang en de dagelijksche bezigheden haren voortgang hebben moeten.' Terugkijkend kan zijn antwoord programmatisch worden genoemd. Met de viering van 30 november 1813 is het al twee eeuwen tobben. Niet omdat de vigerende Oranjevorst niet mee wilde werken, maar vooral omdat het niet duidelijk is wat er die dag nu precies wordt gevierd. De herrijzenis van de zelfstandige Nederlandse natie die moedig het Franse juk afwierp? De vestiging van de constitutionele monarchie? Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden? Voor al deze gebeurtenissen bestaan betere data: 17 november, de dag in 1813 van Van Hogendorps proclamatie, 'Oranje boven! Holland is vrij'; 29 maart 1814, de eedsaflegging op de grondwet; 16 maart én 21 september 1815, respectievelijk het moment waarop de soeverein vorst zichzelf tot koning van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden uitriep en de dag van zijn inhuldiging in Brussel, al zijn er ook die het koninkrijk in het jaar 1806 laten beginnen, bij de Hollandse troon voor Lodewijk Napoleon. Wat blijft er eigenlijk over voor 30 november 1813? Inderdaad, niet veel meer dan de terugkeer van de Oranjevorst op het Scheveningse strand.

Het Nationaal Comité 200 jaar Koninkrijk heeft er dus goed aan gedaan de herdenking van twee eeuwen Oranjemonarchie over twee jaar te spreiden, te beginnen op 30 november 2013, dat wel. Die zaterdag werd ook de fraai uitgegeven bundel *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden* aan koning Willem-Alexander aangeboden. 'Hét boek bij de viering van 200 jaar Koninkrijk', plakte de uitgever er met een oranje sticker op. Samengesteld

in opdracht van het Nationaal Comité maakt het aanspraak op de titel van officieel herdenkingsboek. Toch is herdenken niet wat de drieëntwintig Nederlandse en Belgische historici doen in dit boek. Ze maken vooral de balans op. Niet door vooruit te kijken – de standaardmethode om de problemen van die dag te omzeilen en een gewoonte die getuige het bovenstaande citaat al bij Willem I zelf lijkt te zijn begonnen – maar door vanuit de huidige stand van de geschiedschrijving terug te blikken, met een scherp oog voor de historische breuken en continuïteiten, voor het geconstrueerde karakter van de nieuwe staat en de nationale identiteit, en zonder plichtplegingen tegenover de Oranjes. Misschien kunnen we dit ‘postmodern herdenken’ noemen. De vraag wordt gesteld in de bijdrage van Henk te Velde waarin, net als het essay van Paul den Hoed, het herdenken van 30 november 1813 zelf aan de orde komt, al maakt hij direct duidelijk dat een dergelijke distantie tot de herdachte gebeurtenissen ook al ruim een eeuw oud is.

Hoe het ook genoemd wordt, deze kritische houding heeft een rijk boek opgeleverd waarin tal van aspecten aan de orde komen. Behalve over de eerdere herdenkingen bevat het bijdragen over de geografische en fysieke gesteldheid van het land (Hans Knippenberg), de religieuze diversiteit en de poging van de elite, de koning voorop, één verlicht christelijke landskerk te creëren (Joris van Eijnatten), het onderscheid tussen burgers, ingezetenen en vreemdelingen (Marlou Schrover), de integratie van de Joden (Bart Wallet), de maatschappelijke idealen van huiselijkheid en vrouwelijke deugzaamheid (respectievelijk Remieg Aerts en Els Kloek), het problematische nationale gevoel (Joep Leerssen), onderwijs en armenzorg (Klaas van Berkel en Piet de Rooy), de opbouw van de koloniale staat in de Oost en de West, en de slavernij (Leonard Blussé, Gert Oostindie en Dienke Hondius), de constituties van 1814, 1815, 1840 en 1848 (Bart van Poelgeest), de ‘windvanen’, dat wil zeggen de ambtenaren en ministers van de verschillende revolutionaire regimes – Bataafse Republiek, Koninkrijk Holland en Franse Keizerrijk – die in de nieuwe staat werden opgenomen (Matthijs Lok), de vorming van een krijgsmacht (Ben Schoenmaker), de rol van de Europese mogendheden bij de totstandkoming van de nieuwe staat (Emiel Lamberts), de economie van Noord en Zuid en de overheidsfinanciën (Erik Buyst en Tom Pfeil), de propaganda voor het nieuwe koningschap in de Zuidelijke Nederlanden (Eveline Koolhaas-Grosfeld, die ook als illustratieredacteur een bewonderenswaardige taak verrichtte), en Gijsbert Karel van Hogendorp, de enige die een eigen portret kreeg (Edwin van Meerkerk). Dit alles wordt voorafgegaan door een evenwichtige beschouwing van Ido de Haan. Op sommige van de genoemde terreinen gingen de ontwikkelingen bijzonder snel. Illustratief is de constitutionele ontwikkeling tussen 1798 en 1848. Op ander gebied veranderde er eigenlijk maar weinig, in het hoger onderwijs bijvoorbeeld, en op het terrein van de godsdienst, al waren de kerkelijke organisaties vanaf 1795 toch bij herhaling opgeschud. En al krijgt hij dan geen eigen essay, koning Willem I is op vrijwel iedere pagina present. Inderdaad, het is een boek dat je graag eerder had willen kunnen raadplegen.

Al met al heeft *Een nieuwe staat* het karakter van een caleidoscoop. Het duizelt de lezer af en toe, ook al omdat niet geheel duidelijk is tot welke periode de auteurs zich precies hebben bepaald. De een kijkt ver terug, soms tot in de zeventiende eeuw, een ander trekt in de laatste alinea een sprint naar het heden. De summiere chronologie op het stofomslag biedt daarbij slechts beperkt houvast. Het doet de vraag rijzen voor wie de publicatie nu precies bedoeld is. Jargon wordt vermeden, slechts een enkele keer las ik de woorden vertoog en discours, maar zonder voorkennis van de ingewikkelde (internationaal-)politieke, constitutionele en maatschappelijke verhoudingen verdwaalt de lezer gemakkelijk. Meer aandacht voor België zou wenselijk zijn geweest, al was het maar omdat de nieuwe staat tot 1830 de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden besloeg, tot genoegen, niet in de laatste plaats, van Willem I die als dynastiek leider van de Oranjes deze vereniging met kracht had nagestreefd en daarin gesteund was door Van Hogendorp en de Engelsers. Misschien schuilt daarin wel het geheim van 30 november 1813: de landing op Scheveningen liet zien dat de belangen van de Oranjevorst, van een Noord-Nederlandse elite en van de grote mogendheden voor even samenvielen. Met de nadruk op ‘even’.

Anne van Buul, *In vreemde grond geworteld. Prerafaëlisme in de Nederlandse literatuur en beeldende kunst (1855-1910)*, Hilversum: Verloren, 2014. 394 p., illus. (deels kleur). ISBN 978-90-8704-414-5. € 39.

Vrijwel algemeen wordt aangenomen dat Nederlandse kunstenaars en literatoren in de negentiende en begin twintigste eeuw voor buitenlandse inspiratie vooral naar Frankrijk keken. In haar dissertatie over prerafaëlistische invloeden in Nederland laat Anne van Buul zien dat wat er in deze periode in Engeland gebeurde hier ook niet onopgemerkt voorbijging. Ze toont aan dat veel Nederlandse beeldend kunstenaars en literatoren goed op de hoogte waren van wat er op hun vakgebieden in Engeland geproduceerd werd, met name door de zogenoemde Prerafaëlieten. Deze vernieuwers, die zich in 1848 voor het eerst als groep manifesteerden op de jaarlijkse tentoonstelling van de Royal Academy in Londen (aanvankelijk bestond de groep vooral uit schilders), streefden naar een groter realisme in de kunst maar gingen tegelijkertijd in tegen de Victoriaanse voorkeur voor banale en triviale onderwerpen die geen aanstoot gaven. Na een inleiding, waarin wordt beschreven wie de Prerafaëlieten waren en wat voor soort literatuur en kunst ze voortbrachten, behandelt Van Buul in een eerste deel de receptie van het prerafaëlisme in Nederland, om daarna in deel twee in vijf 'casestudies' nader in te gaan op het oeuvre van drie literatoren (Frederik van Eeden, Edward B. Koster en P.C. Boutens) en twee schilders (Antoon Derkinderen en Jan Toorop) die veel invloed van deze stroming hebben ondergaan.

Het meest waardevolle deel van haar studie wordt mijns inziens gevormd door de inleiding en het eerste deel. Van Buul legt helder uit wat de Prerafaëlieten wilden en hoe hun stroming uitgroeide van een klein clubje bevriende kunstenaars dat vooral naar artistieke vernieuwing streefde (met als bekendste leden Dante Gabriel Rossetti, William Holman Hunt en John Everett Millais) tot een veel bredere, sociale beweging (met vertegenwoordigers als John Ruskin en William Morris). Uiteindelijk mondde het Prerafaëlisme uit in de Arts and Crafts Movement en zou het ook het denken over maatschappij en politiek diepgaand beïnvloeden. Die verbreding vormt overigens wel een probleem bij het bepalen van wat Prerafaëlisme inhoudt, want naar mate er in de loop der jaren steeds meer onder deze noemer ging vallen werd het ideeëngoed erachter steeds diffuser. Daardoor kon iedereen die naar vernieuwing streefde, van schilders en dichters tot vakbondsleders en maatschappijhervormers, er wel iets van zijn of haar gading in vinden. Gelukkig beschrijft Van Buul dit duidelijk en overzichtelijk om daarna aan de hand van vele overtuigende voorbeelden heel mooi te demonstreren hoe al die verschillende aspecten in Nederland werden verwerkt, zowel in artistiek opzicht als in bredere, maatschappelijke zin.

Het tweede deel met de vijf casestudies voegt daar mijns inziens niet veel nieuws meer aan toe, hoe interessant het ook is voor wie zich voor het oeuvre van deze vijf figuren interesseert. Na een aantal bladzijden heeft de lezer wel door dat ze uit allerlei Engelse bronnen hebben geput. Het is bovendien iets dat ook in oudere publicaties over hen al was te vinden, zij het niet zo uitvoerig: ze maakten er immers zelf allermist een geheim van! Wat ik daarentegen mis is een antwoord op de vraag hoe die Engelse invloeden zich verhouden tot invloeden uit andere landen, met name Frankrijk. In haar inleiding stipt Van Buul deze vraag even aan en in haar slotbeschouwing komt ze er weer op terug, maar aan een antwoord waagt ze zich niet. Dat is ook wel erg veel gevraagd, want dat zou een vergelijkbare studie vereisen naar invloeden uit de rest van Europa en dat overstijgt ruimschoots de mogelijkheden van één enkele onderzoeker. Maar Van Buul had hier mijns inziens toch wel iets uitgebreider op in kunnen gaan. Hopelijk dat anderen zich ooit nog eens over deze vraag gaan buigen; in dat geval bevat dit boek veel waardevol vergelijkingsmateriaal.

Jan Jaap Heij